

OSMANLI'DA MODERN ZİRAATIN GELİŞİMİNE KATKI SUNAN İKİ ERMENİ MÜTEHASSİS: HAGOP AMASYAN VE KEVORK TORKOMYAN*

Mehmet Ali YILDIRIM**

Öz

Osmanlı Devleti'nde ayrılıkçı fikirlerin nüksetmeye başladığı XIX. yüzyılda ve özellikle de söz konusu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tabiiyetinde bulunan birçok Ermeni'nin devlet hizmetinde bulunduğu aşikârdır. Karşılıklı güven ve sadakat esasına dayanarak gerek devlet, gerekse devlet namına çalışan Ermeni reaya siyasi kırılganlığın son derece müsait olduğu yıllarda dahi üzerlerine düşeni layıkıyla yerine getirmeye gayret etmişlerdir. Nitekim Amasyan ve Torkomyan Efendiler, bu durumun teferruatına dair örnekler arasında yer almaktadırlar. Hagop Amasyan Efendi, 1865 yılı itibarıyla devlet hizmetine girmiş ve Halkalı Ziraat Mektebi ile beraber Edirne ve Selanik ziraat mekteplerinin kuruluşuna önemli katkılar sunmuştur. Kevork Torkomyan Efendi ise Halkalı Ziraat Mektebi'nin öğretim kadrosunun oluşturulması kapsamında eğitim için Avrupa'ya gönderilmiş, döndüğünde memuriyeti tevdi edilmiş, 1888 senesinde Bursa'da açılan ipekböcekçiliği mektebinin müdürlük vazifesini üslenerek ipekçiliğin yeniden toparlanmasına yardımcı olmuştur. Elbette devlet her iki memurunun da hizmetlerini karşılıksız bırakmamış ve onları taltiften imtina etmemiştir. Bu bağlamda çalışma, Amasyan ve Torkomyan Efendiler özelinde Osmanlı Devleti'nin -görevini ifa ile ayrılıkçı eylemlere tevessül etmeyen- Ermeni reaya güvenini ve buna mukabil devlet bünyesinde görev alan Ermenilerin hizmetlerini ortaya koymaya çalışmak adına kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Ermeniler, Amasyan Efendi, Torkomyan Efendi, Ziraat.

* Bu çalışma 8-10 Nisan 2015 tarihinde Akdeniz Üniversitesi tarafından düzenlenen Kadim Dostluğun Yüz Yıllık Açmazında Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu'nda sunulan tebliğin gözden geçirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

maliyildirim@kilis.edu.tr

THE ARMENIAN SPECIALISTS WHO CONTRIBUTED TO MODERN AGRICULTURE IN OTTOMAN EMPIRE: HAGOP AMASYAN AND KEVORK TORKOMYAN

Abstract

In XIX. century when separatist ideologies began to emerge and especially during the second half of this century, most Armenian citizens under Ottoman rule were officers in state institutions. Armenian subjects working in state institutions strived hard to their duties to the best with the principles of mutual trust and loyalty when political fragility was its highest. Indeed, Amasyan and Torkomyan Effendis are among the primary examples of this situation. Hagob Amasyan Effendi started his state duties after 1865 and made significant contributions to the foundation of Halkalı, Selanik and Edirne Agricultural Schools. Kevork Torkomyan Effendi, on the other hand, was sent to Europe in order to get training as an instructor in Halkalı Agricultural School; was employed as a full-time state office after his return; and helped to boom the silk production as he accepted to be the headmaster of sericulture school in Bursa in 1888. Surely, the state did not leave their efforts unappreciated and rewarded them accordingly. Within this context, this study aims to highlight Ottoman Empire's trust for Armenian subjects with no separatist action in mind; and to reveal their service under state institutions within the example of Amasyan and Torkomyan Effendis.

Keywords: Ottoman, Armenians, Amasyan Effendi, Torkomyan Effendi, Agriculture.

Giriş

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, ülkenin geniş coğrafyasına yayılmış olan Ermeni toplumundan uzun yıllar hemen her konuda istifade etmiş, buna karşın söz konusu toplumun her türlü sorunlarıyla alakadar olmuştur. Bunun yanı sıra Müslüman tebaa ile Ermenilerin birlikteliği sosyo-kültürel açıdan diğer azınlıklardan farklı cereyan etmiş, karşılıklı güven duygusu din farkından azade olarak gündelik yaşama yansımıştır. Tanzimat yıllarına kadar devlet hizmetinde çok fazla ön planda olmayan Osmanlı Ermenileri, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise en fazla itimat duyulan reaya haline gelmiştir. Şüphesiz bunun en önemli nedenini Avrupa ile Rusya'nın da kışkırtmasıyla unsurların müstakil devlet olma yolundaki mücadeleleri ve buna bağlı olarak ortaya çıkan isyanlar meydana getirmiştir. Ermenilerin Osmanlı Devleti ile bağlarının zayıflamasında Yunan ve Sırp isyanları gibi bağımsızlık hareketlerinin örnek teşkil etmesi etkili olmakla beraber ayrılığa

yönelik fiili ve ciddi bir girişim Doksanüç Harbi'ne kadar gözlenmemiştir. Dolayısıyla yüzyılın son çeyreğine kadar Ermeniler devlet hizmetinde sadıkane bir şekilde hizmet görmüşlerdir. Ancak 1977-1978 Osmanlı-Rus Savaşı kırılma noktasını teşkil etmiş, savaş sonunda Ermeni Patrikliğinin Rus Çarından ıslahat noktasında imtiyaz koparma çabası ve Ayestefanos ile Berlin Anlaşmalarında bu konunun kayıt altına alınması Osmanlı Devleti'nin siyasi gündemine Ermeni sorununu da taşımıştır. 1890'lı yıllara gelindiğinde Ermeniler arasında gelişen ayrılıkçı fikirler ayyuka çıkarak isyanlarla ifade bulmuştur.

Diğer yandan bağımsızlığa dair düşünceler Ermeni reayanın tamamına nüfuz etmeyerek devlet hizmetinde görev almalarına engel teşkil etmemiştir. Zira devlet yıkılana kadar nazırlık, ayan azalığı ve milletvekilliğinin yanı sıra bürokrasinin muhtelif kademelerinde yüzlerce kadro Ermeniler tarafından işgal edilmiştir (Koçbaş, 1990:119-131; Metin, 2001.:52-55). Ki bunlar arasında devletin modernleşmesi yolunda büyük hizmetleri bulunanlar yer almaktadır. Nitekim Amasyan ve Torkomyan Efendiler de bu özeldte tebliğ konu edilmiş iki önemli ziraatçidir.

1.Hagop Amasyan Efendi

Hagop Amasyan Efendi, 1825 senesinde Amasya'da doğdu. Üsküdar Ermeni Mektebi'nde coğrafya, tarih, hesap, cebir, resim ve biraz Fransızca dersi gördü. Bir müddet tüccar mağazalarında bir müddet de sarraf odalarında çalıştıktan sonra eğitim için Paris'e gitti. Grignon'da bulunan Ziraat Mektebi'nde ziraat ve ipekböceği konularında tahsil gördükten sonra Versaille'daki Institut Agronomique'de ihtisas yaptı. Öğrenim gördüğü alanlara dair dört risale telif etti. Ayrıca söz konusu konularda Sadâret'e ve Ticaret Nezâreti'ne sunduğu layihalar da basıldı. 1852 senesinde henüz 27 yaşında iken 700 kuruş maaşla Bursa Harir Fabrikası'na müdür tayin olundu ve Amasya'da harir fabrikası kurarak ipek ticaretiyle işigal etmek üzere bir sene sonra müdürlük vazifesinden istifa etti (BOA., HR.MKT. 293/76 (22 ZA 1275/23 Haziran 1859); BOA., DH. SAİD.d. 2/6 (4 B 1296/24 Haziran 1879); Pamukciyan, 2003:18).

1865 yılında 4.000 kuruş maaşla Erzurum Vilayeti Ziraat ve Nafia Müdürlüğüne tayin olundu¹. Erzurum'da on altı ay hizmet edip dokuz ay

¹ Devlet hizmetine girmesinde Paris'te tanıştığı Âli Paşa'nın teklifi etkili olmuştur. (Pamukciyan, 2003:18).

açıkta kaldıktan sonra 1867 senesinde 3.000 kuruş maaş ve Rütbe-i Sâlise ile Hüdavendigâr Vilayeti Ziraat ve Nafia Müdürlüğüne getirildi (BOA., A.MKT.MHM. 401/23-1 (8 ZA 1284/2 Mart 1868). Burada görevde bulunduğu sırada ipekçiliğin gelişimine dair çalışmalarda bulundu. Sağlıklı ipekböceği üretimi ile ilgili görüşlerini bir rapor haline getirerek valiliğe sundu. Ayrıca bu rapor ahalinin de istifade etmesi için gazetelerde neşredildi (Terakki, numero 79:7 (8 ZA 1285/20 Şubat 1869); numero 85:8 (17 ZA 1285/1 Mart 1869); numero 90:7 (22 ZA 1285/6 Mart 1869). 1868 yılında Ticaret Nezareti'nde bir taraftan ziraat ile ilgili işlere bakmak ve diğer taraftan bir ziraat idare-i umumiyesi teşkiliyle ziraat mektebi nizamnâmesi kaleme almakla meşgul oldu ve bir sene maaş almadan hizmet etti. 1869 senesinde 4.000 kuruş maaşla Rusçuk Ticaret Mahkemesi Riyasetine atandı. 1871 yılı Şubatında Ayamama Çiftliği'nin yeniden ziraat mektebine dönüştürülmesi amacıyla yapılan görüşmeler neticesinde çiftlik idaresine nezaret etmek ve vilayetlerde modern zirai alet-edevatının kullanılmasını sağlayarak ziraatın gelişimi için çalışmak adına teşkil olunan Ziraat Meclisi'ne 2.500 kuruş maaşla üye olarak tayin edildi. 1873 yılı itibariyle 2.000 kuruş maaşla İstanbul Divan-ı İstintaf Ticaret azalığı görevini yürüttü. 1877 yılında ise 4.000 kuruş maaşla Meclis-i Ziraat ve Ticaret azası olarak vazifesini ifaya devam etti BOA., DH. SAİD.d. 2/6 (4 B 1296/24 Haziran 1879); BOA., İ.MMS.133/5696 (2 Z 1287/23 Şubat 1871); Pamukciyan, 2003:18).

Bulunduğu memuriyetlerin bazısından ayrılması tenkihat sırasında lağvolmasından dolayı bazısından ayrılması ise başka bir işin havalesi ve nakil suretiyle vuku bulmuştur. Rusçuk'taki görevinden ayrılmasının sebebini ise Rusçuk'ta bulunan Rus konsolosuyla dostane görüştüğünden dolayı azledildiğini beyan etse de tahkikata göre başka bir memuriyete tayini nedeniyle bu görevden alındığı anlaşılmaktadır. Zira bu dönemde Ticaret Nazırı bulunan Cevdet Paşa tarafından sicilinin mülahaza hanesine yazılan mütalaada ziraat hocalarından olup şahadetnamesi dahi ekte takdim kılındı ifadesi bulunmaktadır. (BOA., İ.DH., 794/64471 (5 Z 1296/20 Kasım 1879); BOA. DH. SAİD.d. 2/6 (4 B 1296/24 Haziran 1879).

20 Kasım 1879 tarihli irade ile 5.000 kuruş maaşla Ticaret ve Ziraat Nezâreti dairesinde teşkil olunan Ziraat Müdüriyeti'ne tayin olunan Amasyan Efendi'nin² maaşı 14 Mart 1880'de 4.000 kuruşa tenzil edildi. Diğer

² Encümen-i Nezâret Heyeti: Amasyan Efendi Ziraat Müdürü. (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Defa 39, H.1301:352).

tarafından aynı yılın Haziran ayında rütbesi Sınıf-ı Sâni Mütameyyizliğine (BOA., İ.DH. 799/64801 (16 B 1297/24 Haziran 1880). 30 Nisan 1883'de de Rütbe-i Evveli Sınıf-ı Sânilliğine terfi ettirildi. Temmuz 1884'te Fransa Devleti tarafından dördüncü rütbeden Lejyon Donör nişanına layık görüldü ve 18 Ağustos 1884'te üçüncü rütbeden Nişan-ı Mecidî ihsanıyla taltif edildi (BOA., İ.DH. 882/70349 (22 C 1300/30 Nisan 1883); BOA., İ.HR. 294/18542 (29 N 1301/ 23 Temmuz 1884)³. Memuriyeti 8 Nisan 1888 tarihinde 3.000 kuruş maaşla Ticaret ve Nafia Nezâreti İstatistik Kalemî Müdüriyeti'ne tahvil edilen Hagop Amasyan, 13 Aralık 1890 tarihinde ise kendi isteğiyle ve 1.904 kuruş maaşla emekliye sevk edildi (BOA., DH. SAİD.d. 2/6 (4 B 1296/24 Haziran 1879).

Öte ayandan Sadâret'e verdiği 18 Şubat 1892 tarihli arzuhalde otuz beş sene mütameadiyen devlet hizmetinde bulunduğundan ve emekli olduktan sonra aldığı maaşın geçimine kâfi gelmediğinden bahisle ailesi ile birlikte Marsilya'ya yerleşip komisyonculuk yapmak istediğini beyan etti. Ancak gerekli müsaadenin verilmesini talep etmişse de Sadâret ile Ticaret ve Ziraat Nezâreti arasında gerçekleşen görüşmeler neticesinde Amasyan Efendi'nin ziraat alanındaki donanımı ve başarılı hizmeti göz önüne alınarak ülkede istihdamı daha uygun bulundu. Neticede kıdemine uygun boş bir kadro bulunamamakla beraber İstatistik Müdüriyeti Ziraat Müdürlüğü vazifesi, emekliliğine ilave memuriyet olarak tevdi edildi (BOA., BEO. 106/7905-2 (6 Şubat 1307/18 Şubat 1892); BOA., BEO.106/7905-3 (4 Nisan 1307/16 Nisan 1892).

Yukarıda bahsedildiği üzere başarılı bir memuriyet kariyerine sahip olan Amasyan Efendi'nin Osmanlı Devleti'nde ziraatın gelişimine sunduğu en önemli katkı, 1847 yılında açılan ancak kısa bir süre sonra kapatılan Ziraat Talimhanesi'nin daha modern bir yapıyla yeniden tesisine yönelik çabaları olmuştur. Bu bağlamda 1871 yılında hazırlanan Numune Çiftliği'ne Dâir Nizamnâme Amasyan'ın üyesi bulunduğu komisyon marifetiyle hazırlanmıştır⁴. Ancak söz konusu çiftliğin açılmasına yönelik fiili bir girişime uzun bir süre teşebbüs edilememiştir.

³ Ziraat Müdürü Amasyan Efendi Rütbe: Evvel-i sâni Mecidi: 3, Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Defa 40, H.1302:375; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Defa 41, H.1303:302; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Defa 42, H.1304:292.

⁴ Bkz. *Dersâadet Civarında Tesis Olunacak Numune Çiftliği Hakkında Nizamnâmedir*. BOA., Meclis-i Tanzimat Defteri, No:3:38-40 (2 Z 1287/23 Şubat 1871).

Diğer yandan 1877 yılına gelindiğinde Amasyan Efendi'ye Osmanlı'da zirai eğitimin ne yolda olması gerektiği hakkında yeniden bir çalışması yapması talimatı verildi. Hâlihazırda Ticaret ve Ziraât Nezâreti Meclisi üyesi bulunması hasebiyle işi üslendi ve konu hakkındaki görüşlerini layiha haline getirerek nezârete sundu. Tabiatıyla Fransa'nın zirai eğitim sisteminden esinlenerek hazırladığı *Memâlik-i Osmaniyye'de usul-i tedrisiyye-i ziraata dair tanzim olunan layiha* başlığı altında kaleme aldığı otuz iki sayfadan mürekkep olan bu layiha 1884 yılında nizamnâme halini aldı. 4 Kasım 1903 tarihli Halkalı Ziraat ve Ormancılık Mekteb-i Âlisi Nizamnâmesi yayınlanana kadar da yürürlükte kaldı (Yıldırım, 2013:288). Bunun yanı sıra öngördüğü mektebin yapısına uygun arazi seçimi noktasında titiz araştırmalar yaptı. İnşaat işlerini takip etmek için kurduğu komisyona ziraattan anlayan kimselerin üye olmasını sağladı. Ayrıca 1880 yılında mektebin öğretim kadrosunu oluşturmak amacıyla Fransa'ya öğrenci gönderilmesini, (Quataert, 2008:95) Halkalı Ziraat Mektebi'nin kuruluş süreci devam ederken 1882 senesinde Edirne'de ve 1889'da Selanik'te birer ziraat mektebi açılmasını temin etti (Pamukciyan:2003:19).

2.Torkomyan Efendi

Berber Artin oğlu Torkomyan Kevork Efendi 8 Ekim 1859 tarihinde Üsküdar'ın Selamsız Mahallesinde doğdu. İlköğretimini yine Selami Ali Efendi mahallesinde bulunan Surp Haç Ermeni Mektebi'nde tamamladı. Burada Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Ermenice eğitimi gördü. 1876 Eylülünde muzun olarak aynı yılın Kasım ayında Mekteb-i Mülkiye'ye girdi. 1880 tarihinde Amasyan Efendi'nin teklifiyle Halkalı Ziraat Mektebi'nin öğretim kadrosunun oluşturulması adına Fransa'ya imtihanla gönderilen sekiz öğrenci arasında yer aldı (Keskin, 2005:62). Montpellier şehrinde bulunan Ziraat Mektebi'nde Fenn-i ziraat, hayvanat ve nebatat, kimya-yı uzvi ve sanayi, kozmografya, orman ve bahçecilik ile ipekböcekçiliği, fenn-i mimari ile ilm-i servet derslerini tahsil ederek diplomasını aldı. Türkçe, Fransızca ve Ermenice konuşabilen Torkomyan İngilizceye de aşina idi. Bağlara musallat olan filokseri hastalığı hakkında Türkçe bir risale ve şaraplara konulan sahte kırmızı renklerin açığa çıkarılmasına yönelik Fransızca bir kitap telif ederek neşretti (BOA., HH.SAİD.MEM, 35/14-12 (24 B 1309/23 Şubat 1892).

13 Nisan 1883 tarihinde yirmi dört yaşında iken 2.500 kuruş maaşla İstanbul'un Rumeli tarafında bulunan Çiftlikât-ı Şâhâne'yi teftiş görevine,

aynı yıl 5 Temmuzda yine 2.500 kuruş maaşla Ayas Ağa, Ali Bey, Filiboz, Safra ve Alembertos Çiflikat-ı Hümâyunu Ziraat Memuriyetine atandı. 6 Mayıs 1884'te fahri olarak Dersaâdet Ziraat Odası Azalığına tayin olundu. Üç yıl hizmet gördükten sonra 13 Mart 1886 tarihinde Kaza-yı Erbaa'daki Emlak-ı Hümâyun İkinci Müdür-i Sânilığına getirildi. 14 Mart 1887 tarihinde yine aynı maaşla Safra, Ayamama ve Alembertos Çiflikat-ı Hümâyunu idaresini teşkil eden Emlak-ı Hümâyun Altıncı Şube Memuriyetine tayin kılındı. Bu göreve ilaveten 8 Şubat 1888'de Nisan, Mayıs ve Eylül aylarında bilfiil hizmette bulunmak üzere Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmanıyye Varidat-ı Mahsusa İdaresi'nin Bursa'da tesis ettiği Harir Dârüttalimi Müdüriyetine getirildi (BOA., Y.MTV. 10/77-1 (25 CA 1300/3 Nisan 1883); BOA., HH.SAİD.MEM, 35/14-5 (9 Şubat 1306/21 Şubat 1891); BOA., HH.SAİD.MEM, 35/14-12 (21 B 1309/23 Şubat 1892) ⁵.

31 Temmuz 1883 tarihinde uhdesine Rütbe-i Sâlise tevcih edildi. 3 Mayıs 1886'da ise dördüncü rütbeden Mecidî Nişan-ı Zışanı ihsan buyruldu. Montpellier şehrinde açılan ziraat ve bağ sergisindeki hizmetine mükâfat olarak buradaki ziraat şirketi tarafından gümüş madalya ile ödüllendirildi. Hazine-i Hassa tarafından yazılan mülâhazada hizmetlerindeki başarının tasdik edildiği görülmektedir (BOA., HH.SAİD.MEM, 35/14-12 (24 B 1309/23 Şubat 1892).

Bursa'daki ipek mahsulatının dolayısıyla Bursa Düyûn-ı Umûmiyye hasılatının arttırılması hususunda göstermiş olduğu gayrete istinaden mükâfat olarak 8 Mart 1892'de yine dördüncü rütbeden Mecidî Nişan-ı Zışanı ile taltif edilen Torkomyan Efendi, 1892 Kasımında Rütbe-i Sâniye Sınıf-ı Sânilığına terfi ettirildi. 1894 yazında Fransa devleti tarafından Ziraat Liyakat Nişanı ile ödüllendirildi (BOA., İ.TAL. 53/1311 (27 ZA 1311/1 Haziran 1894). 13 Aralık 1894'te tebdilen üçüncü rütbeden Mecidî Nişanıyla taltif edildi ve 19 Şubat 1895 tarihinde terfi ettirilerek Rütbe-i Sâniye Sınıf-ı Mütemâyizi tevcih edildi. 1895 yılının Nisan ayında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Ziraat Fen Müşaviri ve Harir Şubesi Müdüriyetine getirildi. 18 Nisan 1898 tarihinde ilave memuriyet olarak ve ayrıca 1.500 kuruş maaşla Hazine-i Hassa-i Şahâne Ziraat Fen Müşavirliği görevi verildi (BOA., HH.SAİD.MEM, 35/14-12, (20 Haziran 1311/2 Temmuz 1895).

1899 yılı başında ikinci rütbeden Mecidî Nişanı ihsan buyruldu (BOA., İ.TAL. 165/1316 (13 N 1316/25 Ocak 1899). Aynı yıl rütbesi Rütbe-i

⁵ Faaliyetleri için ayrıca bkz. (Quataert, 2004:284-299).

Ulâ Sınıf-ı Sânilîğine terfi ettirildi (BOA., İ.TAL. 180/1317 (21 S 1317 (1 Temmuz 1899). 1902 yılında ikinci rütbeden Osmanî Nişanı alan Torkomyan Efendi'nin rütbesi ise Ulâ Evveli sınıfına yükseltildi. 1906 Kasımında birinci rütbeden Mecidî Nişanı'na layık görüldü (BOA., HH.SAİD.MEM, 35/14-25, (23 Kânunuevvel 1323/5 Ocak 1908). 1907 yılında Fransa devleti tarafından Merite Agricole Nişanı verildi (BOA., BEO. 2097/157270 (8 Haziran 1319/21 Haziran 1903). 1912 yılında ise müdürlüğünün yirmi beşinci senesine girerken kozacılığın Osmanlı topraklarında yeniden gelişmesine ve ipek öşrünün 45.000 liradan 200.000 liraya kadar çıkmasına sunduğu katkı sebebiyle öğrencileri huzurunda taltif edilmek ve hükümetin takdiri gösterilmek üzere altın liyakat madalyası ile ödüllendirilmesine onay verildi (BOA., İ.TAL. 479/1330-1,2 (3 B 1330/18 Haziran 1912). Taltif noktasında Torkomyan'ı motive eden en önemli gelişme ise 1909 Eylülünde yaşandı. Bu tarihte Bursa'da bulunan Sultan Reşat, Çelebi Mehmet Camii'nden dönüşte Dârüttalim'in önünde Torkomyan'ı "Çok memnun oldum harir çok terakki etmiş işittim memlekete çok hizmet etmişsiniz fevkaledde mahzuz oldum tebrik ile beraber beyan-ı memnuniyet eylerim" demek suretiyle kendi tabiriyle ihya ve taltif etmişti (Torkomyan, 1326:3).

Kevork Torkomyan'ın hizmetine gelince; Fransa'dan dönünce Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nde göreve başlayan Torkomyan, ipekçiliğin yanında üzüm üretimi ile de ilgilenmekteydi. Nitekim onun tavsiyesiyle Düyûn-ı Umûmiyye ülkenin çeşitli bölgelerinden ve Médoc, Bourgogne, Languedoc ile Ren bölgelerinden bağ kültürü getirtti. Bunlar Erenköy'de şaraplık üzümlerin kalitesini arttırmak ve alkol vergisi gelirlerini yükseltmek adına yerli nesillere aşılandı. Bunun yanı sıra 1885 yılında ortaya çıkan ve bağlara yayılan filokseri hastalığını tespit ile çaresini içeren 83 sayfalık kitap yine Torkomyan Efendi tarafından hazırlandı (Quataert, 2008:192, 195).

Diğer taraftan Torkomyan Efendi yaklaşık otuz beş yıl, başka bir deyişle 1888 ile 1922 yılları arasında Harir Dârüttalimi'nin müdürlük görevini yürüttü (Dalsar, 1960:429). Aynı zamanda okutulan dersler, mektep açıldıktan sonra birkaç defa Fransa'ya giderek yumurta üretimi ve ipekçilik hakkındaki bilgilerini güncelleyen Torkomyan Efendi tarafından verildi (Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Defa 20, H.1311:115; Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, Defa 21, H.1312:120; Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, Defa 34, H.1324:269). Torkomyan gerek birikimini gerekse teorik derslerde ipekböceği üzerine çalışmalar yapan Batılı uzmanların eserlerine başvurarak

aktardığı bilgileri kitap haline getirerek öğrencilerin istifadesine sunmakta da gecikmedi. “İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi” başlıklı kitabı 1898 yılında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi tarafından basıldı. Gözden geçirilmek ve yeni eklemeler yapılmak suretiyle 1910 ve 1922 yıllarında iki defa daha yayınlanan bu eser, Dârülharir’in temel ders kaynağı olarak kullanıldı. Dolayısıyla Kevork Torkomyan’ın Osmanlı Devleti’nde modern ziraata en fazla katkısı şüphesiz ipekböcekçiliği alanında oldu. Bu mütevazı kurumda verilen eğitim sayesinde böceklere musallat olan bulaşıcı hastalıklar ortadan kalktı. Neredeyse sönmeye yüz tutmuş olan ipekböcekçiliği tekrar inkişaf etti. Bir dönem ipekböceği yumurtası ithal eden devlet, yumurta ihracına başladı (Yıldırım, 2013:981).

Ezcümle devletin Torkomyan’a yaptığı yatırım ipekçiliğin yeniden ihyasıyla karşılık buldu. Kuruluşundan 1914 yılına kadar kesintisiz faaliyette bulunan Bursa Harir Dârüttalimi’nde yirmi yedi yılda 1.897 öğrenci mezun oldu. Torkomyan’ın kendi beyanına göre 1922 yılına kadar 2.032 diplomalı böcekçi yetişti⁶. Bu mezunlar memleketlerine dönüp fenni kaidelere göre ipekböceği besleyerek ve Pastör usulüne göre yumurta üreterek ipekçiliğin rağbet kazanmasını sağladılar. İpek mahsulü 18 milyon kiloyu bulmakla beraber Düyûn-ı Umumiyye İdâresi’nin koza öşründen aldığı gelir 198.000 lirayı geçti (Dalsar, 1960:429).

Sonuç

Osmanlı Devleti, gerilemenin önünü almak adına XIX. ve XX. yüzyıllarda birçok reforma imza atmıştır. Tanzimat yıllarında her ne kadar kadro sıkıntısı yaşansa da ilerleyen dönemlerde gerek ülke içerisinde açılan eğitim kurumları sayesinde gerekse yurt dışına öğrenci gönderilmek suretiyle teknolojik gelişmelerin takibi ve tatbikinde iyileşmeler gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Amasyan ve Torkomyan Efendiler, Fransa’da eğitim görmüş ve Osmanlı kimliğini taşımaları hasebiyle döndüklerinde ülkelerine hizmet etmişlerdir. Amasyan Efendi genel anlamda ziraatın gelişmesi ve modernleşmesine Ziraat Müdürlüğü ve Ziraat Meclisi üyeliği görevlerinde bulunduğu dönemlerde önemli katkılar sunmuştur. Nitekim Halkalı Ziraat Mektebi’nin kuruluş aşamasındaki, Edirne ve Selanik Ziraat Mekteplerinin açılmasındaki emekleri takdire şayandır. Emekli olana kadar

⁶ Değişik yıllarda mezun olan öğrencilerin listesi için bkz. (*Hüdâvendigâr Vilâyeti Salmâmesi*, Defa 35, H.1325:263; *Bursa Vilâyeti Salmâmesi*, 1927:178-179).

çalışmış ve görevini ifa etmiştir. Torkomyan Efendi ise devlet namına Fransa'ya gönderilen ve burada aldığı eğitim ile Osmanlı'da ipekçiliğin yeniden ihya ve inkişafında önemli hizmetleri olan bir diğer Osmanlı vatandaşıdır. Kevork Torkomyan Birinci Dünya Savaşı yılları da dâhil olmak üzere Bursa'daki Harir Dârüttalimi'nin müdürlük vazifesini yürütmüştür. İki binin üzerinde öğrenci yetiştirmiştir.

Amasyan ve Torkomyan Efendiler özelinde görüldüğü üzere Osmanlı terbiyesi ile yetişmiş Ermenilerin devlete bağlılığı ve ülkenin gelişimine katkıları aşikârdır. Torkomyan'ın tabiriyle *vatan-ı muazzez*in terakkisi yolunda ciddi gayretleri görülmektedir. Öte yandan Osmanlı Devleti de ayrılıkçı fikirlere tevessül etmeyen ve görevini layıkıyla yerine getiren memurunu hangi din ve ırktan olursa olsun gözetmiş ve ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapmamıştır. Nitekim özellikle Torkomyan Efendi'nin görevde bulunduğu ve en çok rütbe ile madalya aldığı yıllar Ermeni ayaklanmalarının başladığı ve giderek dozunu arttırdığı döneme tesadüf eder. Başka bir deyişle devleti idare edenlerin sadık olan reayasası ile ihanet içerisinde olanı ayırt edebilecek irade ve bilince sahip oldukları anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Vesikaları

- BOA., (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) A.MKT.MHM.(Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî) 401/23-1 (8 ZA 1284/2 Mart 1868).
- BOA., BEO. (Babiâlî Evrak Odası). 106/7905-2 (6 Şubat 1307/18 Şubat 1892).
- BOA., BEO. 106/7905-3 (4 Nisan 1307/16 Nisan 1892).
- BOA., BEO. 2097/157270 (8 Haziran 1319/21 Haziran 1903).
- BOA., DH. SAİD.d. (Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahval Defteri). 2/6 (4 B 1296/24 Haziran 1879).
- BOA., HH.SAİD.MEM. (Hazine-i Hassa Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi Memur Zarfı). 35/14-12 (24 B 1309/23 Şubat 1892).
- BOA., HH.SAİD.MEM. 35/14-25 (23 Kânunuevvel 1323/5 Ocak 1908).
- BOA., HH.SAİD.MEM. 35/14-5 (9 Şubat 1306/21 Şubat 1891).
- BOA., HR.MKT. (Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemî). 293/76 (22 ZA 1275/23 Haziran 1859).
- BOA., İ.DH. (İrâde Dâhiliye). 794/64471 (5 Z 1296/20 Kasım 1879).
- BOA., İ.DH. 799/64801 (16 B 1297/24 Haziran 1880).
- BOA., İ.DH. 882/70349 (22 C 1300/30 Nisan 1883).
- BOA., İ.HR. (İrâde Hariciye). 294/18542 (29 N 1301/ 23 Temmuz 1884).
- BOA., İ.MMS. (İrâde Meclis-i Mahsus). 133/5696 (2 Z 1287/23 Şubat 1871).
- BOA., İ.TAL. (İrâde Taltifat). 165/1316 (13 N 1316/25 Ocak 1899).
- BOA., İ.TAL. 180/1317 (21 S 1317 (1 Temmuz 1899).
- BOA., İ.TAL. 479/1330-1,2 (3 B 1330/18 Haziran 1912).
- BOA., İ.TAL. 53/1311 (27 ZA 1311/1 Haziran 1894).
- BOA., Meclis-i Tanzimat Defteri, No:3 (2 Z 1287/23 Şubat 1871).
- BOA., Y.MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı). 10/77-1 (25 CA 1300/3 Nisan 1883).

2. Süreli Yayınlar

- Bursa Vilâyeti Salnâmesi, 1927.
- Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, Defa 35, H.1325.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, Defa 20, H.1311.
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, Defa 21, H.1312.
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, Defa 34, H.1324.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Defa 39, H.1301.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Defa 40, H.1302.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Defa 41, H.1303.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Defa 42, H.1304.
Terakki, numero 79, s.7 (8 ZA 1285/20 Şubat 1869); numero 85, s.8 (17 ZA 1285/1 Mart 1869); numero 90, s.7 (22 ZA 1285/6 Mart 1869).

3.Araştırma ve İncelemeler

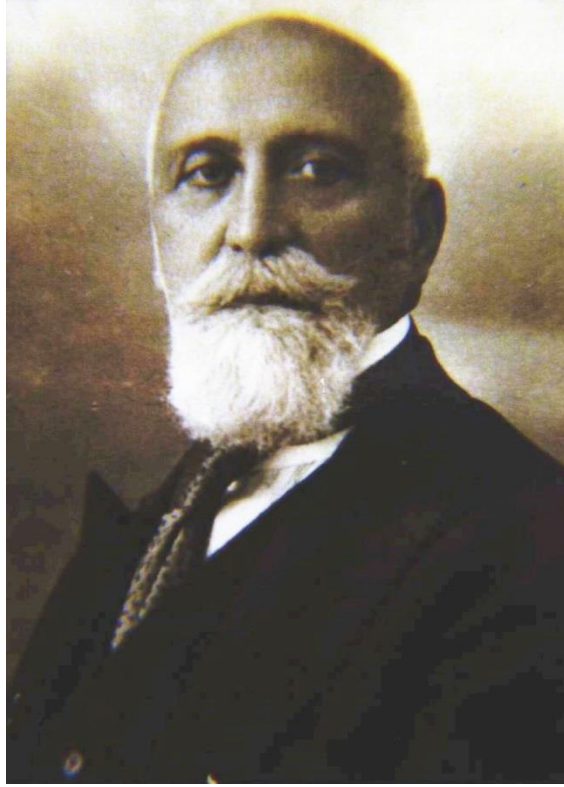
Dalsar, F., *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1960.
Doruk, M. Y., "Kevork Torkomyan Efendi ve İpekçilik Enstitüsü" *Bursa'da Yaşam*, 2012, Özel Ek: 112-115.
Keskin, Ö., "Orman ve Ma'âdin Nezâretinin kuruluşu ve Faaliyetleri", *İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 2005.
Koçbaş, M. S., *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990.
Metin, H., *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, M.E.B. Yayınları, Ankara, 2001.
Quataert, D., "The silk industry of Bursa 1880-1914", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, (Ed: Huri İslamoğlu-İnan), Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 284-299.
Quataert, D., *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (Çeviren: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.
Torkomyan, K., *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi*, Def'a-i sâniye, Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniyye Varidat-Mahsusa İdaresi Matbaası, Dersaâdet, 1326.

Torkomyan, K., *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi*, Üçüncü Def'a, Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniyye Varidat-ı Mahsusa İdaresi Matbaası, Dersaâdet, 1922.

Yıldırım, M. A., "Halkalı Ziraat Mektebi'nin Açılış Sürecine Dair Bazı Mülâhazalar ve Amasyan Efendi'nin Layihası", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32 (53), Ankara, 2013, 265-302.

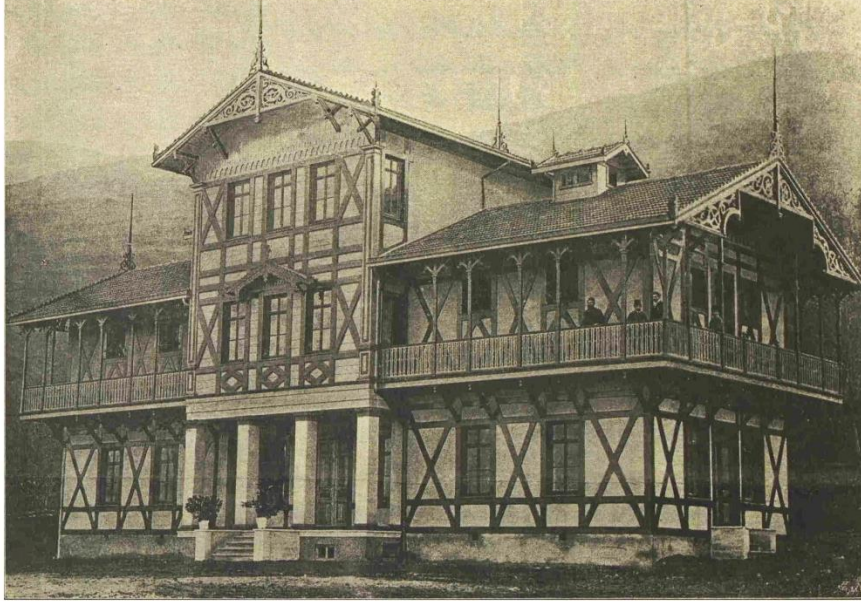
Yıldırım, M. A., "Osmanlı'da İpekböcekçiliği Eğitimi: Bursa Harir Dârüttalimi ve Dârülharirlerin Açılması", *Turkish Studies*, 8/5, Ankara, 2013, 975-994.

Ek:3 Kevork Torkomyan Efendi⁹

⁹ M. Yüce Doruk, “Kevork Torkomyan Efendi ve İpekçilik Enstitüsü” *Bursa’da Yaşam, Özel Ek*, 2012, s.113.

EK: 4 Torkomyan Efendi'nin müdürlüğünü Yaptığı Darüttalim¹⁰

¹⁰ "Harir Darüttalimi" *Servet-i Fünûn*, C. 7, S.167 (12 Mayıs 1310/24 Mayıs 1894).